

**Examining the Intellectual Level of Habsiyeh (Prison Literature)
in the Literature of Holy Defense based on the Novel
“The Leg Left Behind”**

Omid Majd¹
Zahra Sowlati²

۱. Introduction

Throughout the history of Iran's literature, there have been many writers who have written memoirs in the form of novels, but in contemporary literature, we are witnessing a new type of literature called Habsiyeh (Prison Literature). From the point of view of historians, habsiyeh is considered as one of the historical sources. Habsiyat could practically be counted among other historical documents, and sometimes even as unique documents in writing history.

The memoirs of prisoners of war are a new type of habsiyeh in contemporary literature, and one of the levels in stylistics, through which one can easily think about and understand the ideas of a poet is the level of thought.

The level of thought in prisoners' memoirs includes adherence to the ideals, maintaining beliefs, defending values, etc., which has a meaningful relationship with the findings of the present study.

* **Article history:**

Received: ۲۶ January ۲۰۲۴
Received in revised form: ۲۴ February ۲۰۲۴
Journal of Resistance Literature
Year ۱۰, No. ۲۹, spring and summer ۲۰۲۴

Accepted: ۱۰ June ۲۰۲۴
Published online: ۱۶ July ۲۰۲۴
Publisher: Shahid Bahonar University of Kerman

© The Author(s).

¹ Associate Professor, University of Tehran, Tehran, Iran. (Corresponding Author)

Email: majdomid@ut.ac.ir

² MA in Persian language and literature, University of Tehran, Tehran, Iran.

Email: Setarehsolati²@gmail.com

٧. Methodology

In this study, an effort is made to analyze the outstanding novel entitled "The Leg Left Behind" at the intellectual level. The present study follows a descriptive-analytical method, and the research data are library documents based on historical and literary books.

٨. Discussion

When talking about captivity, one of the main words that comes to mind is torture. In fact "prison as a punishment has created two types of feelings in prisoners throughout centuries, i.e. fear and loathing, loathing of the lack of freedom and fear of torture.

In the novel "The Leg Left Behind" the author talks about the tortures that Iraqi forces inflicted on the prisoners. Another form of torture was forcing the prisoners to lie on the hot and burning ground. The Baathist forces used all methods of torture against prisoners, including the use of electric chair. One other form of torture was the starvation of prisoners. In addition to physical torture in Iraqi prisons, Iranian prisoners were also subjected to mental and emotional torture. Types of these tortures are mentioned here: Mental and psychological tortures for prisoners are more severe than physical tortures, and their effects remain on the soul and psyche of the combatant for a long time. Standing in the queue for counting the prisoners made them face the severity and difficulty of this act. They had to sit on their two legs and wait for a long time for the Ba'athists to come to count them and were not even allowed to leave the line. In captivity, the condition of the toilets was unsanitary, damp and smelly. This caused the prisoners to suffer many problems and their mental condition was also ruined. The dining of the captives has been depicted by the author as well.

The lack of sanitation in the POW camps caused them to face various animals and insects. One of the conditions that the captives had was shedding tears, which happened when they got close to Karbala and Imam Hussein (AS). The Iraqis were aware of the love of Irani prisoners for Imam Hossein, and for this reason, they provided the ground for the tears and regrets of the captives.

Being in captivity makes warriors face deep homesickness and longing for the family. Missing family provides good days to be with friends.

In prison and captivity, thoughtful people struggle with deep fear of the conditions there, and the numerous tortures, and the uncertain

future makes prisoners explore different thoughts in their minds. Thoughts that brought tears and sadness to them and made these people struggle with nightmares and different imaginations.

One of the issues that can be the basis for captivity is complaints. The prisoner in the terrible conditions there does not see any hope before him, and for this reason, he feels that his soul is imprisoned, and he opens his mouth to complain.

One of the concepts that can be seen in the literature of resistance and imprisonment is the patience and resistance that the prisoners show and try to endure and sing.

The main problem in captivity was the existence of spies and peddlers who auctioned off everything cheaply. Spies worked for Iraq and tried to do so with the coordination and support of the Iraqi government and with the help and cooperation of some other prisoners against the regime of the Islamic Republic of Iran to stage a coup. This is one of the most bitter events of the captivity.

ξ. Conclusion

Resistance literature is considered to be an important factor in the history of Iran, and has played an important role in preserving the homeland and protecting it. When it is connected with the element of imprisonment, the sacrifice, tolerance and courage of the warriors are manifested more vividly and the audiences' belief in them is strengthened. Habsiyeh, or prison literature, which includes the thoughts and feelings of the prisoners, plays an important role in describing the post-war experiences. In this study, the memoirs of Seyyed Naser Hosseinipour in the captivity of the Baathist forces are examined. Hosseinipour has focused his attention on imprisonment and captivity in the novel "The Leg Left Behind". In the examination of the level of thought in the novel seven components were observed:

١) Physical torture including using a club and cable, looking at the sun, sitting on hot ground, hanging from the ceiling, electric chair, thirst, not treating the wounds.

٢) Mental torture including: playing songs, forming queues for counting the prisoners, the state of toilets and bathing, the state of food, the presence of lice.

٣) The internal state of prisoners including: sadness, loneliness, longing, hopelessness, worry, fear, complaint, patience and resistance,

apology, maintaining ones' pride, weakening of spirit for disease and lack of health, threats, humiliation.

٤) humor and creativity in captivity

٥)The presence of spies in captivity

٦)Religious beliefs and celebrations in prison

٧)Entertainment devices in captivity

Keywords: Resistance literature, Imprisonment, Contemporary novel, The Leg Left Behind

References [In Persian]:

-Anousheh, Hassan. (١٩٩٦). Encyclopaedia of Persian Literature, Tehran: Daneshnameh.

-Al-Zaghoul, Mohammad Ahmad. (٢٠١٢). Imprisonment of Arabs and Persians based on the imprisonments of Abufiras Hamdani and Masoud Salman, Persian Quarterly, number ٢ of the ٨th year.

-Ai Ravan, Mohammad Reza. (٢٠١٠). On Samand Khatira (a new look at the memory of S.I. Tehran: Foundation of the works and publication of the values of holy defense.

-Paapi, Mashallah and Aria Dost, Ehsan. (٢٠١٤). "Investigation of imprisonment in the memoirs of the freedmen of the imposed war with a focus on the three books Asman Feke, Thirsty Sands and Lonely Years", the first general conference of Islamic humanities

-Hosseinipour, Naser. (٢٠١٦). "The Leg Left Behind", Ch ٦th, Tehran: Surah Mehr.

-Razmjoo, Hassan. (٢٠٠٣). Literary types and their works in Farsi language, Ch II, Mashhad: Astan Quds Razvi.

-Zahidifar, Tahereh. (٢٠١٤). "The Literature of Prison and Captivity in Three Prose Works of Holy Defense (I Am Alive), "The Leg Left Behind", and The Song of Liberation ", Master 's Thesis, Zabul University.

-Zarinkoub, Abdul Hossain. (١٩٨٧). Poetry without lies, poetry without a mask, Tehran: Alam.

-Saad Salman, Massoud. (١٩٨٥). Diwan Poems, Edited by Ehsan Lasan, Tehran: Science of Culture.

-Zafari, Valiallah. (٢٠٠١). Imprisonment in Persian literature: from the beginning of the Qajar period to the Islamic revolution, Tehran: Ami Rakbeir.

-
- Ezzeddin, Yousef. (۲۰۰۷). Al-Shaar al - Iraq, Baghdad: Dar al-Shawan al - Thaqaf
- Anasori, Jaber. (۱۹۸۶). Imprisonment (Zindan Nameh) in Persian literature, Chiseta, T. Ramah, No۳.
- Farzi, Hamireza, and Alipouran Lashkarshekan, Elham. (۲۰۱۰). "Examination of the implementation of imprisonment of the poets — Malek-o-Shoara Bahar, and Nazem Hekmat, Quarterly Journal of Applied Literature Studies, Volume ۶, Number ۱۸, pp. ۱۱۱-۱۳۳.
- Nizami Samarqandi, Ahmad bin Omar Ali. (۱۹۶۲). Four articles, by the efforts of Dr. Mohammad Moen, Tehran: Jam

بررسی سطح فکری حبسیه در ادبیات دفاع مقدس بر اساس رمان

«پایی که جا ماند»

امید مجد^۱

زهرا صولتی^۲

چکیده

ادب مقاومت و پایداری در ادبیات فارسی دارای شاخه‌ها و گونه‌هایی متنوع است که قسمتی از این ادبیات مربوط به آثاری است که در اسارت و زندان نوشته شده و نویسندگان ایرانی از زوایای گوناگون ادبیات پایداری و دفاع مقدس را در آثارشان انعکاس داده و در قالب داستان کوتاه و رمان به ترسیم دیدگاه خود پرداخته‌اند. حبسیه معمولاً با شکایت و گله از روزگار و آرزوی رها شدن از حبس همراه است. حبسیه را از تقسیمات بئالشکوی دانسته‌اند. اغلب این آثار در ادبیات پایداری که در زندان و اسارت تحریر شده‌اند، در واقع ترسیمی از فداکاری و ازجان‌گذشتگی رزمندگانی است که برای دفاع از وطن و حراست از آن، از تمام وجود خود گذشته و با بردباری و صبوری در مقابل زندانبانان ایستادگی کرده‌اند. در این پژوهش، حبسیه در ادبیات پایداری در سطح فکری بر مبنای رمان پایی که جا ماند، مورد بررسی قرار گرفته است. حسینی‌پور در این اثر سعی کرده تا خاطرات حبس و زندان را با زبانی روشن و به‌دوراز تکلف بیان کند. در بررسی سطح فکری در رمان پایی

^۱ تاریخ دریافت مقاله: ۱۴۰۲-۱۱-۰۶ تاریخ بازنگری: ۱۴۰۲-۱۲-۰۵ تاریخ پذیرش نهایی مقاله: ۱۴۰۳-۰۳-۲۶

DOI: ۱۰.۲۲۱۰۳/jrl.۲۰۲۴.۲۲۸۶۵.۲۹۳۱
نشریه ادبیات پایداری، دوره ۱۵، شماره ۲۹، پاییز و زمستان ۱۴۰۲، صص ۲۳۳-۲۳۶

ناشر: دانشگاه شهید بهشتی کرج، دانشکده ادبیات و علوم انسانی.

حق مؤلف © نویسندگان:

^۱ دانشیار زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه تهران، تهران، ایران. (نویسنده مسئول: رایانامه

majdomid@ut.ac.ir

^۲ دانش آموخته کارشناسی ارشد زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه تهران، تهران، ایران.

Setarehsolati12@gmail.com

که جا ماند، شاخصه‌هایی چون شکنجه که شامل شکنجه جسمی (شکنجه با باتوم و کابل، استفاده از صندلی الکتریکی، درمان نکردن زخم و جراحات‌های اسرا و ...) و شکنجه‌های روحی و روانی (پخش کردن ترانه از بلندگوها، وضعیت نامناسب غذا و بیگاری کشیدن از اسرا و ...) وضعیت درونی اسرا که شامل (غم و اندوه و اشک، تنهایی، دلتنگی، ناامیدی و یأس، شکایت و ...) بررسی می‌شوند. حسینی‌پور در این اثر به تهدید و تحقیر اسرا توسط عراقی‌ها در حبس نیز اشاره کرده است.

واژگان کلیدی: ادبیات پایداری، حبسیه، رمان معاصر، پایایی که جا ماند

۱- مقدمه

در طول تاریخ ادبیات ایران، نویسندگان بسیاری بوده‌اند که در قالب رمان، خاطراتی نوشته‌اند؛ اما در میان ادبیات معاصر، شاهد گونه‌ای جدید از نگارش هستیم که از آن با عنوان نثر «حبسیات» یاد می‌شود. از دیدگاه مورخان، حبسیه‌سرایی یکی از منابع شناخت تاریخ محسوب می‌شود. حبسیات عملاً در ردیف دیگر اسناد تاریخی و حتی گاهی به‌عنوان سند منحصر به فرد مطرح بوده و نقش مهمی در تاریخ‌نگاری دارند.

خاطرات اسرای جنگ تحمیلی، نمونه‌ای تازه از حبسیه‌نویسی در ادبیات معاصر است. از سویی دیگر، یکی از سطوحی که در سبک‌شناسی می‌توان به‌وسیله آن به‌راحتی به فکر و اندیشه نویسنده یا شاعر پی برد، سطح فکری است.

سطح فکری خاطرات اسرای شامل پایداری به آرمان‌ها، حفظ اعتقادات، دفاع از ارزش‌ها و ... می‌باشد که با یافته‌های تحقیق ارتباط معناداری دارد.

در این پژوهش رمان برجسته ادبیات پایداری با عنوان «پایی که جا ماند» در سطح فکری، از منظر تحلیل سبکی حبسیه بر اساس کتاب سبک‌شناسی شمیسا به روش علمی و دقیق، مورد مذاقه و واکاوی قرار می‌گیرد تا از این طریق به لایه‌های پنهان الگوهای ذهنی نویسنده واقف شویم.

در این پژوهش کوشش خواهد تا به پرسش‌های زیر پاسخ داده شود.

۱- حبسیه چیست؟ انواع آن کدام است؟

۲- حبسیه‌نویسی و خاطره‌نگاری در رمان «پایی که جا ماند» چگونه نمود یافته است؟

۳- وجوه شباهت فکری حبسیه و رمان «پایی که جا ماند» در چیست؟

۱-۱- بیان مسئله

یکی از کسانی که از شیوه داستان‌نویسی و به‌صورت خاص‌تر، خاطره‌نگاری و حبسیه‌نویسی برای بازنمایی عمیق واقعیات زندگی خود و ارائه آن به‌صورت ملموس و واقعی استفاده کرده است، سید ناصر حسینی‌پور، (۱۳۵۰) مؤلف رمان «پایی که جا ماند» است.

وی در سن ۱۶ سالگی در جزیره مجنون به اسارت نیروهای بعثی درآمد و بارها تا مرز شهادت پیش رفت. یادداشت‌های وی بر روی کاغذ سیگار که آن‌ها را درون عصای خود مخفی می‌کرد، بعدها تبدیل به کتاب خاطراتی شد و در آن ۸۰۸ روز اسارت خود را ترسیم کرده است. این کتاب با عنوان پایی که جا ماند در ۷۶۸ صفحه در سال ۱۳۹۱ توسط نشر سوره مهر به چاپ رسید و همان سال برنده کتاب سال انقلاب اسلامی شد. یک پای نویسنده کتاب در زمان اسارت به دلیل عفونت قطع می‌شود و نام کتاب به همین دلیل «پایی که جا ماند» نام‌گذاری شده است. این کتاب دارای مقدمه‌ای مبسوط و پانزده فصل است که جهت سندیت بیشتر در پایان کتاب، برخی اسناد و عکس‌های مرتبط نیز آورده شده است. این کتاب به شش زبان عربی، انگلیسی، فرانسوی، ترکی، اردو و اسپانیولی ترجمه شده است. عناوین پانزده فصل کتاب عبارت‌اند از: ۱. جزیره مجنون، جاده خندق ۲. جزیره مجنون پد خندق ۳. المیمونه، سپاه چهارم عراق ۴. دژبان مرکز بغداد، زندان الرشید ۵. بیمارستان الرشید بغداد ۶. دژبان مرکز بغداد، زندان الرشید ۷. تکریت، کمپ ملحق ۸. تکریت اردوگاه (۱۶) ۹. تکریت: کمپ ملحق ۱۰. تکریت بیمارستان القادسیه ۱۱. تکریت، کمپ ملحق ۱۲. تکریت، اردوگاه (۱۶) ۱۳. حبانیه، بیمارستان (۱۷) تموز ۱۴. اردوگاه (۱۳) رمادیه ۱۵. ایران، تولدی دوباره.

این مقاله پس از بیان مبانی نظری، مبحث خاطره‌نویسی و حبسیه‌نویسی، سطح فکری حبسیه‌نویسی در دوران معاصر را با تکیه بر رمان مذکور مورد توجه قرار می‌دهد.

۱-۲- پیشینه تحقیق

در این زمینه پژوهش‌هایی دیده می‌شود؛ از جمله:

۱- کتاب «بررسی حبسیات در ادبیات با تکیه بر آثار آزادگان جنگ تحمیلی» نگارش ماشالله پایی و مریم کویتی / نشر اهورا قلم.

۲- مقاله بررسی حبسیات در خاطرات آزادگان با تکیه بر سه کتاب «آسمان فکه، رمل‌های تشنه و سال‌های تنهایی» (۱۳۹۴) نگارش ماشالله پایی و احسان آریا دوست.

۳- مقاله‌ای با عنوان «مضامین حبسیه در اشعار سید علی موسوی گرما رودی» کنگره بین‌المللی زبان و ادبیات فارسی دانشگاه تربت‌حیدریه (۱۳۹۵).

خلاً تحقیقاتی در این زمینه ضرورت انجام پژوهش را به اثبات می‌رساند.

۱-۳- روش پژوهش

پژوهش حاضر به شیوه توصیفی-تحلیلی است و داده‌های پژوهش اسنادی (کتابخانه‌ای) و بر پایه مستقیم کتاب‌های تاریخی، ادبی و نکات مرتبط با آن خواهد بود.

۱-۴- ضرورت و اهمیت تحقیق

حبسیات، بخشی از میراث ادبی ما محسوب می‌شود که آشنایی با آن‌ها، روزنه‌ای برای شناخت ساختار ادبی، اجتماعی، فکری و حتی سیاسی روزگار شاعر یا نویسنده است.

کندوکاو بیشتر در محتوای ادبیات پایداری و انواع ادبی آن از ضرورت‌های این رشته دانشگاهی است. اهمیت چنین موضوعی در فرهنگ ایرانی، نگارندگان را بر آن داشت که به بررسی سطح فکری حبسیات در دفاع مقدس بر اساس رمان «پایی که جا ماند» پردازند.

۲- مبانی نظری

حبسیه بدین صورت تعریف شده است که «از دردهای شاعرانی سخن می‌گوید که به دلایل مختلف زندانی شده‌اند» (ظفری، ۱۳۸۰: ۴) این تعریف برای متون نثر نیز کاربرد دارد. «از

خلال این اشعار شکوه آمیز که ادیب در وصف وضعیت خود بیان کرد، می‌توان سایه‌ای از او را در پس دیوارهای بلند غم‌انگیز زندان در حال تکاپو دید و تصویری زنده و پویا را به خواننده ارائه داد» (انوشه، ۱۳۷۵: ۵۱۳). همچنین برخی از صاحب‌نظران بر این باور بوده‌اند که حبسیه را می‌توان جزو مرثیه به شمار آورد «شاید بتوان اشعاری را که شاعران گهگاه در بیان مصائب و آلام خویش، فردی یا اجتماعی سروده‌اند به انواع مرثیاتی ملحق کرد» (زرین کوب، ۱۳۶۶: ۱۴۴).

قدیمی‌ترین مأخذی که در زبان فارسی به ترسیم تصویری از حبسیه پرداخته، چهارمقاله نظامی عروضی است، آنجا که از مسعود سعد سلمان سخن می‌گوید: «اربابان خرد و اصحاب انصاف دانند که حبسیات مسعود سعد در علو به چه درجه است و در فصاحت به چه پایه بود... وقت باشد که من از اشعار او همی خوانم موی بر اندام من برپای خیزد و جای آن بود که آب از چشم من برود» (نظامی عروضی سمرقندی، ۱۳۴۱: ۴۵). ویژگی‌هایی که برای حبسیات در نظر گرفته‌اند را می‌توان به‌طور کلی در موارد زیر خلاصه کرد:

- ذاتی بودن و گرایش به تصویر کشیدن احساسات.
- روانی و بی‌پیرایگی و دوری از تکلف.
- به تصویر کشیدن زندان و شرایط آن.
- صداقت.
- سرشار بودن از عواطف پاک.
- وحدت مضمون و یکپارچگی مطالب.
- مخاطب قرار دادن اشیاء و طبیعت که به اصطلاح ادبی تشخیص می‌شود.
- گرایش به استفاده از تصویرهای ذهنی و انتزاعی (الزغول، ۱۳۸۶: ۱۲۹).

در عصر معاصر، ادیبان و شاعران با ورود به صحنه سیاست و مطالبه کردن آزادی، دموکراسی و استقلال زنگ خطری برای حکومت‌های فاسد به شمار می‌رفتند و بالطبع «حکومت‌ها در مقابل این جنبش‌ها سازوکارهایی چون زندانی کردن و قتل شاعران را در

پیش گرفتند. در این رویارویی، شاعران و حکومت به عنوان دو بازیگر این جریان نابرابرند، جریانی که زر و زور حکومت، اذهان روشنگر شاعران را در زندان به غل و زنجیر می‌کشند. کثرت انقلاب‌ها و درگیری‌های قومی در سرزمین‌های مختلف، آرامش را از جامعه سلب می‌کند، این‌ها از جمله مواردی هستند که در شکل بخشیدن به گرایش‌های اجتماعی در شعر و نثر معاصر مؤثر بوده‌اند» (عزالدین، ۲۰۰۷: ۱۸۳).

اشعاری که در زندان سروده شده‌اند (حبسیه) را به دلیل دربرداشتن محتوی و مضمون می‌توان به این صورت تقسیم‌بندی کرد:

۲-۱- حسب حال: حسب نامه

شاعر یا نویسنده‌ای که در حبس به سر می‌برد سعی دارد تا اوضاع و احوال خود را همراه با عجز و ناراحتی، اعتراض، انتقاد و ... بیان کند و برای همین مسائل شخصی و عواطف فرد درون‌مایه‌ای برای این حبسیات محسوب می‌شود؛ یعنی زندانی قصد دارد تا در حسب حال خود شرایط روحی و جسمش را نیز به تصویر بکشد و یک وضعیت کلی از خود را در اختیار مخاطب قرار دهد. «گزنده‌ترین انتقادها را بر ضد دستگاه حاکمه باید در زندان نامه‌ها حسب حال گرفت؛ بنابراین، حسب حال‌ها را گاهی ادبیات اعتراضی نیز می‌گویند» (ظفری، ۱۳۸۰: ۲۱۴). حبسیه‌هایی که حسب حال نامیده می‌شوند؛ در واقع عواطف درونی گوینده را بیان می‌کنند.

۲-۲- شکوائیه

شکوائیه به عنوان یکی از انواع حبسیه تعریف شده است. شاعر در شکوائیه عواطف و احساسات خود را به شکل هنرمندانه بیان می‌کند و به عبارتی دیگر «شاعر خویشتن خویش را در آن مجسم می‌کند و ضمن آن به بیان عواطف و احساسات شخصی و تأثرات خود از زندگی و طبیعت می‌پردازد» (رزمجو، ۱۳۸۲: ۶۶). شکایت سویه‌ای روانی در رفتار زندانی است و این مشخصه در زمره خصایص شخصیت‌هایی است که با تأمل و درنگ بر موضوعات و مسائل مختلف، وجه آزردهنده آن را می‌بینند و به ناچار لب به شکایت و شکوه باخشم و درد می‌کنند. در شکایت در یک طرف شخص شاکی قرار دارد و در طرف

دیگر شخص یا موضوعی است که باید جوابگوی این شکایت و شکوه باشد. شکایت و خشم در سخن فردی که در حبس است، بیانگر احوال و افکار آنان است و هدف از شکایت، تسکین آلام و دردهایی است که وجود شاعر یا نویسنده را احاطه کرده است.

۲-۳- پوزش نامه یا اعتذاریه

در پوزش نامه‌ها زبان گوینده‌ای که در حبس است نرم می‌شود و او در پی این است تا بی‌گناهی خود را اثبات کند. در واقع شاعر یا نویسنده برای دلجویی از ممدوح و رها شدن از بند وی، طلب شفاعت می‌کند.

۲-۴- حبسیات اجتماعی و سیاسی

حبسیه را باید عاملی دانست که ارتباطی مستقیم با سیاست و اجتماع دارد و برای همین حبسیه‌های سیاسی و اجتماعی نیز خود را در ادبیات ایران نشان داده‌اند «حبسیات سیاسی - اجتماعی، مولود عصر حاضر است؛ دورانی که شاعران عرب، با تأثیر از مکاتب ادبی چون رئالیسم تمام هم و غم رسالت خود را در رهبری اندیشه و اصلاح جامعه و بیان آرمان‌های انسانی دانسته و در این کشمکش همواره با حاکمان و صاحبان قدرت در تعارض بوده‌اند؛ از این رو، مبارزه برای اصلاح امور اجتماع و سیاست، موضوع اصلی حبسیات معاصر است» (ظفری، ۱۳۸۰: ۲۸). در واقع در این نوع حبسیات، ادیب با شکایت حاکمان بیدادگر و انتقاد از آن‌ها، سعی دارد تا نابسامانی‌های اجتماع را نیز بیان کند.

۲-۵- حبسیات فلسفی

در تعریف این نوع حبسیه آمده است: «حبسیاتی است شاعرانه که سراینده در آن به نظام هستی اعتراض و از چرخ فلک و روزگار شکایت می‌کند» (همان).

۳- بررسی سطح فکری رمان «پایی که جا ماند»

۳-۱- شکنجه جسمی

زمانی که از اسارت سخن گفته شود، یکی از اصلی‌ترین واژگانی که در ذهن شکل می‌گیرد، شکنجه است؛ در واقع زندان به‌عنوان یک کیفر در طول قرون، دو نوع احساس را

در زندانیان ایجاد کرده است. ترس و کراهت، کراهت از فقدان آزادی و ترس شکنجه. این ترس گاهی به حدی می‌رسد که زندانی دست به خودکشی می‌زند. (آباد، ۱۳۸۰: ۳۴). در اینجا انواع شکنجه ترسیم و توصیف می‌شود:

در رمان «پایی که جا ماند» نویسنده از شکنجه‌هایی که نیروهای عراقی به اسرا اعمال می‌کردند، سخن می‌گوید. در اینجا راوی به محض اسیر شدن توسط این افراد مورد شکنجه جسمی قرار می‌گیرد. نیروهای بعثی با زدن راوی و پاشیدن خاک به چشمان وی و توهین و فحش‌هایی رکیک سعی دارند تا بدین وسیله او را مورد آزار و اذیت قرار دهند: «وقتی به آن‌ها نگاه می‌کردم، جری‌تر می‌شدند. موهایم را می‌کشیدند تا بهشان نگاه کنم، اما من نگاهم را پایین می‌دوختم تا کمتر تحریک شوند. آرنجم از ضربه پوتین یکی از عراقی‌ها بدجوری درد می‌کرد یکی‌شان به طرفم اسلحه کشید. فکر کردم جدی قصد کشتنم را دارد. به عربی که فحش می‌داد، از بس صدایش بلند بود همه نگاهش می‌کردند... یکی از آن‌ها با پوتین به صورتم خاک پاشید» (حسینی‌پور، ۱۳۹۶: ۷۲).

و نیز نک: ص ۱۰۵/۱۰۴/۱۳۵

۳-۱-۱- شکنجه با باتوم و کابل

شکنجه‌ای که نویسنده در اینجا ترسیم می‌کند، زدن با کابل و باتوم است: «سروصورت بچه‌ها ژولیده و خاکی بود. عراقی‌ها بچه‌ها را به جرم مقاومت امروز کابل باران کردند. صورت بعضی‌شان کبود و بینی و دهانشان خون‌آلود بود» (همان: ۱۰۵). «ظهرباب محمدی هم حاضر نشد به اسیری که او را نمی‌شناخت سیلی بزند. دژبان‌ها ظهرباب را روی زمین خوابانند و با کابل به جانش افتادند» (همان: ۲۲۷).

و نیز نک: ص ۱۶۲/۲۳۱/۲۳۶/۳۳۹/۳۸۳

۳-۱-۲- شکنجه با نگاه کردن به نور آفتاب

یکی دیگر از روش‌های شکنجه در میان اسرای ایرانی که توسط بعضی‌ها انجام می‌شد، نگاه کردن به نور آفتاب بوده است:

«یک ساعت مانده بود به تنبهم، چشمهایم اذیتم می کرد. وقتی چشمم را می بستم، صدای دادویداد دژبان وظیفه شناس بلند می شد دژبان سعی داشت دستورات مافوقش را درست عمل کند. به من می فهماند باید به خورشید نگاه کنم. روز بدی بود، چشمانم را که می بستم، با کابل به سرم می کوبید. ترجیح دادم برای اینکه به سرم نکوبد به خورشید نگاه کنم. عرق از بدنم می ریخت» (همان: ۱۹۰).

۳-۱-۳- شکنجه با نشستن بر روی زمین داغ

یکی دیگر از روش های شکنجه، مجبور کردن اسرا به دراز کشیدن بر روی زمین داغ و سوزان بوده است:

«به همراه دیگر مجروحان کنار دیوار سمت راست، روی زمین داغ زندان نشسته بودم. پاهایم بدجور می سوخت. مجبور بودم هر چند دقیقه یکبار خودم را روی یک طرف بدنم قرار دهم. وقتی خودم را روی سمت راست بدنم قرار می دادم، چنان می سوختم که مجبور بودم دوباره به سمت چپ برگردم تا کمی آرام بگیرم» (همان: ۲۱۵)
و نیز نک: ص ۲۰۸/۲۵۲/۳۶۰

۳-۱-۴- آویزان کردن اسیر از سقف اتاق و شکنجه هوایی

اسیر را با طناب از زمین بالا می کشند و با کابل بر سر و روی او می زنند:
«فکر می کنم ساعت حدود شش صبح بود. مرا به اتاقی بردند که یک صندلی الکتریکی داخل آن بود. توی کف اتاق خون و خونابه ریخته بود. وقتی چشمم به صندلی افتاد فهمیدم قصد دارند اذیتم کنند. دودست و یک پایم را با طناب بستند و به حلقه سقفی آویزان کردند. وقتی با طناب کشیدم بالا، یکی از دژبان ها با کابل افتاد به جانم. چنان با کابل به کمر و سرم کوبیدند که ناله ام بلند شد. حدود دوساعتی این طوری به حلقه سقفی نگه داشتند» (همان: ۳۳۹)

«دستور داد با طناب دودست و یک پایم را بستند و به چنگک پنکه سقفی آویزانم کردند. با این کار مچ دست و ساق پایم زخمی شد. حدود سه، چهارساعتی آن بالا نگه داشتند

احساس کردم الآن است که مچ پایم از بدنم جدا شود. سرم گیج می‌رفت. نگهبان‌ها با کابل به پایم می‌زدند و رحم نداشتند» (همان: ۵۸۵) و نیز نک: ص ۳۲۸

۳-۱-۵- استفاده از صندلی الکتریکی

نیروهای بعثی از تمام روش‌های شکنجه علیه اسرا بهره می‌برند که در این میان استفاده از صندلی الکتریکی نیز یکی دیگر از این شیوه‌ها است:

«به دستور افسر استخباراتی مرا روی صندلی الکتریکی قرار دادند. ترسیدم... روی صندلی الکتریکی، مثل بستن کمربند ایمنی خودرو، سیم‌هایی را روی سینه و دور گردن و پشت گوشم بستند. وقتی دکمه را زدند، ناله‌ام بلند شد. تحمل این برق‌گرفتگی را نداشتم. بی‌هوش نشدم اما درد سختی را تحمل نمودم» (همان: ۳۴۰). و نیز نک: ص ۱۶۱

۳-۱-۶- شکنجه با تشنگی

یکی دیگر از روش‌های شکنجه، اعمال تشنگی به اسرا بوده است:

«اجازه نمی‌دادند آب بخوریم، یکی از بچه‌ها از فرط تشنگی بلند شد و به سمت پارچ شربت دوید. همین‌که پارچ شربت را برداشت تا بنوشد، دژبان‌ها به جانش افتادند و تا حد مرگ او را زدند. چنان او را زدند که از بینی و دهانش خون جاری شد. دو سه نفر از تشنگی بی‌هوش شدند. بچه‌ها ماساژ قلبی و تنفس مصنوعی به آن‌ها دادند. یکی از اسرا از تشنگی شهید شده بود و جنازه‌اش در گوشه زندان در آن گرمای سوزان به زمین افتاده بود» (همان: ۲۱۵) و نیز نک: ص ۱۹۱/۱۶۳

۳-۱-۷- درمان نکردن زخم‌ها و جراحات‌های اسرا

راوی در اینجا از زخم‌هایی می‌گوید که هیچ تلاشی برای درمان آن‌ها صورت نگرفته است:

«پوست بدنم مثل بادمجان سیاه شده، پایم به خاطر عفونت شدید گندیده، زخم‌هایم کرم‌زده و به خاطر نبود دارو و بی‌توجهی عراقی‌ها، شرایط غیربهداشتی زندان و از همه مهم‌تر نبردن به بیمارستان، پایم سیاه شده است. عفونت شدید موجب تکثیر کرم‌ها شده کرم‌ها تمام بدنم را گرفته و کلافه‌ام کرده‌اند شبانه‌روز از سروصورت‌م بالا می‌روند شب‌ها

از دست کرم‌ها خواب ندارم. برای اینکه داخل گوش‌هایم نروند توی هر دو گوشم پارچه می‌چپاندم کم کم حس لامسه پایم را از دست می‌دادم. می‌دانستم کار پایم تمام شده است. نه می‌کشتم، نه می‌بردنم بیمارستان. فکر کنم عراقی‌ها می‌خواستند مجروحان را آنجا نگه‌دارند تا بمیرند... احساس می‌کردم برای همه تحمل‌ناپذیر شده‌ام. می‌خواستم در گوشه‌ای دور از چشم دیگران باشم تا از بوی آزاردهنده‌ام کمتر اذیت شوند. از بس بوی مردار گرفته بودم کمتر کسی رغبت می‌کرد کمک‌کارم باشد. خود نگهبان‌ها و دژبان‌ها هم از دیدنم حالشان به هم می‌خورد...» (حسینی‌پور، ۱۳۹۲: ۲۳۸)

نیز نک: ص ۲۴۳ / ۲۴۸ / ۲۷۴ / ۲۸۶

۳-۲- شکنجه‌های روحی و روانی

علاوه بر شکنجه‌های جسمی در زندان‌های عراق، اسرای ایرانی مورد شکنجه روحی و روانی نیز قرار می‌گرفتند. در اینجا به انواع این شکنجه‌ها اشاره می‌شود.

۳-۲-۱- پخش کردن ترانه از بلندگوها

شکنجه‌های روحی و روانی برای اسرا از شکنجه‌های جسمی شدیدتر بوده و آثار آن تا مدت‌ها بر جان و روان رزمنده باقی می‌ماند. از مهم‌ترین این موارد پخش کردن ترانه‌های مختلف بوده است. حسینی در اینجا از پخش ترانه‌هایی می‌گوید که دیگر گوش دادن به آن‌ها، باعث رنج این اسرا شده است:

«از تکرار نوارهای ترانه فارسی به ستوه آمده بودیم. از روزی که ما را به ملحق آورده بودند، هرروز از ساعت نه صبح تا دوازده ظهر و عصرها از ساعت چهار تا شش عصر که وارد بازداشتگاه می‌شدیم، از بلندگوهای کمپ ترانه‌های خانم افسر شهیدی، داریوش اقبالی و ... پخش می‌شد. بلندگوی برقی را بالای کمپ لابه‌لای سیم‌های خاردار کار گذاشته بودند. از بس این نوارها هرروز تکرار شده بود که شعرهایش را حفظ بودم»

(همان: ۵۵۵) و نیز نک: ص ۳۹۰

۳-۲-۲- گرفتن آمار

قرار گرفتن در صف آمار، باعث می‌شد تا اسرا با شدت و سختی این کار روبرو شوند. باید بر روی دو پا می‌نشستند و مدت‌زمانی را منتظر می‌ماندند تا بعضی‌ها برای آمار گرفتن بیایند و حتی در این بین اجازه بیرون آمدن از صف را نیز نداشتند:

«روزی سه وعده آمار داشتیم، صبح، ظهر و شب. بیشتر وقت بچه‌ها در صفوف آمار سپری می‌شد. موقع آمار باید به ستون پنج، روی دو پا می‌نشستیم؛ زانوهایمان را مانند ماتم‌زده‌ای بغل می‌گرفتیم. سرها را لابه‌لای پاها فرومی‌بردیم تا فرمانده و یا یکی از افسران ارشد سر برسد و آمار بگیرد. در کمپ تا آمار بیست و چهار آسایشگاه تمام می‌شد، اجازه نداشتیم از صف بلند شویم» (همان: ۳۶۲).

۳-۲-۳- وضعیت توالت‌ها و استحمام

در اسارت وضعیت توالت‌ها نامناسب و مرطوب و متعفن و به‌دوراز بهداشت بوده است. همین باعث می‌شد تا اسرای ایرانی دچار مشکلات متعددی در این زمینه شوند و حال روحی آن‌ها نیز پریشان گردد:

«در کمپ ملحق، توالت‌ها مقررات خاص خود را داشت. رفتن به توالت با شمارش بود. وقتی اسیری برای قضای حاجت وارد توالت می‌شد، یک نفر از یک تا ده می‌شمرد. بچه‌ها باید با اعلام عدد ده از توالت بیرون می‌آمدند. اگر اسیری تأخیر داشت مسئول نوبت با لگد به در توالت می‌کوبید تا بیرون بیاید. در توالت از داخل بسته نمی‌شد، عراقی‌ها دربندهای داخلی توالت‌ها را درآورده بودند. وقتی عدد ده توسط مسئول تکرار می‌شد با لگد به در توالت می‌کوبید اگر بچه‌ها از داخل در را نمی‌گرفتند محکم به سرشان می‌خورد» (همان: ۳۶۴). و نیز نک: ص ۳۶۸/۴۶۰

۳-۲-۴- وضعیت نامناسب غذا و بیگاری کشیدن از اسرا

ناهار خوردن اسرا در اینجا توسط نویسنده به تصویر کشیده شده است. دست‌هایی کثیف و نشسته در اینجا و به‌اجبار، باعث می‌شد تا اسرا علی‌رغم میل باطنی، با همان دست‌ها غذا بخورند:

«برایمان ناهار آوردند. دست‌هایمان کثیف بود. بچه‌ها مجبور بودند با همان دست‌های کثیف غذا بخورند. یکی از دژبان‌ها با ظرف غذا از جلومان رد می‌شد و بچه‌ها هر کدام

به اندازه دستش برنج برمی داشت. بعضی بچه ها از بس گرسنه بودند کف دستشان را چنان لیس می زدند که حتی یک دانه برنج هم هدر نمی رفت. احمد به شوخی گفت: «می خوام اسراف نشه؛ اما حقیقت چیز دیگری بود؛ گرسنگی» (همان: ۱۹۶)

در سخنان زیر نویسنده می گوید که یکی از اسیران با بیگاری کشیدن از سمت عراقی ها در وضعیتی سخت قرار می گیرد:

«حسین با اینکه مریض بود او را برای بیگاری بردند. وارد کمپ که شد به زور راه می رفت. بعضی از سوله ها که اسکلت فلزی آن ها نصب بود، با بنایی حسین جعفری، رضا زینلی و تعدادی از بچه های اراکی و تهرانی و همدانی دیوارچینی شد. فرمانده بخش مهندسی پادگان می خواست ساختمان بخش اداری، تدارکات و یکی از پادگان ها هر چه زودتر تمام شود» (همان: ۳۹۴) و نیز نک: ص ۳۹۶ / ۳۶۶

۳-۲-۵- وجود شپش در لباس اسرا

عدم وجود بهداشت در کمپ های اسرا باعث می شد تا آن ها با جانوران و حشرات مختلفی روبه رو شوند:

«به علت شرایط غیربهداشتی کمپ، تمام لباس هایمان پر از شپش و رشک بود. آخرهای شب، اوقات فراغت بچه ها شده بود کشتن شپش ها از بس شپش ها خونمان را مکیده بودند که چاق و چله شده بودند شکمشان پر از خون بود و به سختی از سروصورتان بالا می رفتند. لای درزهای پیراهن و شلواریمان جا خوش کرده بودند هرچقدر از آن ها می کشتیم فردای آن روز تعدادشان بیشتر می شد.» (همان: ۵۴۸).

۳-۳- وضعیت درونی اسرا و مسائل مرتبط با آن

اسرا در اسارت با شرایط و وضعیت های مختلفی روبه رو گشتند که در این میان وضعیت درونی و احوالات آن ها نیز می تواند موقعیت آن ها را نشان دهد که در اینجا بدان اشاره می شود.

۳-۳-۱- غم و اندوه و اشک

یکی از شرایطی که اسرا دارند، گریه کردن و ریختن اشک است که با نزدیک شدن به کربلا و یاد امام حسین (ع) در وجود آنها می‌نشیند. عراقی‌ها از علاقه ایرانیان اسیر به این امام خبر داشته و برای همین بانام آوردن از آن حضرت، زمینه را برای اشک و حسرت این اسرا فراهم می‌کنند:

«هرچقدر از استان میسان عراق دورتر می‌شدیم به کربلا نزدیک‌تر می‌شدیم. نزدیکی‌های بغداد، یکی از دژبان‌ها به بچه‌ها گفت: کربلا سبعین کم؛ کربلا هفتاد کیلومتر فکر می‌کنم چون میزان عشق و علاقه ایرانی‌ها را نسبت به امام حسین و کربلا می‌دانست این را گفت تا حس و حال اسرای ایرانی را ببیند نام کربلا که برده شد بغض کهنه اسرا ترکید گویی دجله از چشم‌ها جوشید. صدای گریه اسرا بلند شد. بلندبلند دم زیر گریه از آن‌همه آزار تشنگی، بی‌مهری، نیش زبان و تحقیر به ستوه آمده بودم. دلم پر بود. ...» (همان: ۲۰۱)

حقارت اسرای ایرانی توسط بعضی‌ها سبب می‌شد تا آن‌ها دچار غم و اندوهی ژرف شوند و این حقارت را بر درد روحی آن‌ها نیز بیفزاید. در اینجا یکی از بعضی‌ها نویسنده را با الاغی که داشته و به دلیل زخمش به وی تیر زده و خلاصش کرده‌اند، مقایسه می‌کند و این سبب ناراحتی راوی می‌شود:

«این حرف ناراحت‌م کرد، گفتم: کسی که دستتونو نگرفته، ما رو بکشید مثل الاغتون» (همان: ۲۳۴).

و نیز نک: ص ۵۳۲/۵۳۳/۵۳۴

۳-۲- تنهایی

راوی در پایی که جا ماند از تنهایی سخت و کشنده در اسارت سخن به میان می‌آورد: «هشتمین روز را در کمپ ملحق سپری می‌کنم بعدازظهر است در راهرو کمپ نشسته‌ام. هنوز به زندگی در اردوگاه عادت نکرده‌ام احساس غربت می‌کنم اردوگاه در کویر تفتیده و خشک تکریت دلگیر است. خوشحالم به اردوگاه آمده‌ام دلم برای هادی گنجی تنگ شده. دلم می‌خواهد بدانم چه به‌روز حسین، رحیم و عرفان عبدالرزاق آمده است. به

همه چیز و همه کس فکر می‌کنم. دلم برای دوستان ایام جبهه تنگ شده بیشتر از همه دلم هوای حسن و کیلی، محمود داربام و هوشنگ روئین را کرده است. در عالم تنهایی تصاویری از زندگی ام مقابل چشمانم رژه می‌رود. بین آن‌ها، تصویر پدرم، خواهرانم و برادرم سید هدایت الله بیشتر از همه ذهنم را مشغول می‌کند» (همان: ۳۷۰-۳۶۹) و نیز نک: ص ۲۲۳ / ۳۲۶

۳-۳-۳- دلتنگی

در اسارت بودن برای رزمنده‌های ایرانی بیش از همه آن‌ها را با دلتنگی و غربتی ژرف روبرو می‌سازد. دلتنگی برای خانواده، روزهای خوب، برای بودن در کنار دوستان و... «هوا گرم بود سلوان داشت انگور می‌خورد نمی‌توانستم نگاهش نکنم وقتی انگور می‌خورد، دهانم آب می‌افتاد. یاد باغ انگور و انارمان افتادم. دلم بدجوری هوای روستایمان را کرد. دلم می‌خواست جای سلوان بودم و آن خوشه انگور مال من بود. احساس کردم باید میوه‌های بهشتی خیلی لذیذ خوشمزه باشند!» (حسینی‌پور، ۱۳۹۲: ۵۵۴).

۳-۳-۴- ناامیدی و یأس

تنگنای زندان و فشار روحی و جسمی جان‌زدانی را به لب می‌آورد و کاسه صبرش را لبریز کند. اسرا نیز در این شرایط دچار ناامیدی شده و هیچ تلاشی برای آینده و رسیدن به هدف در خود نمی‌بینند:

«می‌گفت بچه‌ها هیچ چیز گران‌بهاتر از وقت نیست هیچ چیز هم به اندازه آن تلف نمی‌شود!» تمام وقتش را روی کارهای علمی و فرهنگی گذاشته بود. بعضی از اسرا که دچار یأس و ناامیدی شده بودند، به او می‌گفتند: «ما، اسیریم هیچ امید به آزادیمان نیست وقتی قراره تو این زندان بپوسیم درس خوندن چه ارزشی داره؟» (همان: ۴۰۱). و نیز نک: ص ۵۱۵

۳-۳-۵- فکر و هراس

در زندان و اسارت، افراد با فکر و هراسی عمیق دست‌وپنجه نرم می‌کنند. شرایط موجود در آنجا و تنهایی و شکنجه‌هایی متعدد و آینده مبهم سبب می‌شود تا اسرا افکاری مختلف را

در ذهن واکاوی کند. افکاری که اشک و اندوه را برای آن‌ها به دنبال داشت و این افراد را با کابوس‌ها و خیالات مختلفی دست‌وپنجه نرم کنند:

«فکرم درست کار نمی‌کرد. دلم گرفته بود. از حوادثی که در این چند روز بر من گذشته بود، شوکه بودم. دلم گرفته بود. می‌خواستم یکدل سیر گریه کنم. اتوبوس که به طرف بغداد می‌رفت با خودم گفتم: «شاید دارم خواب می‌بینم و همه این‌ها یک کابوس است. مثل آدمی که خواب بدی می‌بیند و در عالم خواب به خودش می‌گوید از خواب که بیدار شوم، همه چیز تمام می‌شود!» (همان: ۲۰۱) و نیز نک: ص ۲۷۸/۵۷۸/۲۸۰

۳-۳-۶- شکایت

یکی از مسائلی که می‌تواند اساس اسارت باشد، شکایت و گله است. زندانی در حبس و شرایط هولناک آنجا دیگر هیچ امیدی را مقابل خود نمی‌بیند و برای همین روح و جانش را بیش‌ازپیش دربند و اسارت حس می‌کند و لب به شکایت می‌گشاید:

«روز قبل، ولید به هم فحش‌های رکیکی داد ظهر که سروان خلیل برای بازدید وارد اردوگاه شد، از ولید شکایت کردم بیش‌ازحد دلم گرفته بود از سروان خلیل خواستم مرا به سوله دیگری بفرستد. گفتم دلم می‌خواهد جایی بروم که ولید نباشد. دوست داشتم در سوله سوم با سید فاضل فاضلیان و یا در سوله چهار با منصور مظاهری و همشهری‌هایم باشم. سروان خلیل به ولید تذکر داده بود. این را از علی جارالله فهمیدم. سروان به ولید گفته بود: «با ناصر سلیمان کاری نداشته باش» اولین باری بود که رسماً از ولید شکایت می‌کردم. وقتی ملحق بودم، بارها تصمیم گرفتم از او شکایت کنم به عواقبش که فکر می‌کردم پشیمان می‌شدم. دلم می‌خواست وقتی از او شکایت می‌کنم سروان مثل عیسی نگهبان، سودانی، او را جای دیگری می‌فرستاد» (همان: ۵۰۹) و نیز نک: ص ۴۰۹

۳-۳-۷- صبر و مقاومت و انتظار آزادی

یکی از مفاهیمی که در ادبیات پایداری و حبسیه دیده می‌شود، صبر و مقاومتی است که اسرا نشان می‌دهند و سعی می‌کنند تا تحمل کنند و شرایط را برای خود بیش‌ازپیش سخت نگردانند. راوی درواقع زمانی که بر روی صندلی الکتریکی می‌نشیند از خداوند می‌خواهد تا صبر زیادی به وی بدهد تا بتواند درد را تحمل کند:

«از خدا می خواستم به هم تحمل و صبر دهد» (همان: ۳۴۰).
شجاعت و ایستادگی اسرا در مقابله با بعضی‌ها در این تصویر نشان داده شده است،
حسینی‌پور در این سخنان بی‌باکی و نهراسیدن از مرگ را نشان می‌دهد:
«من که از کشته شدن نمی‌ترسم. آگه می‌ترسیدم، نمی‌اومدم جبهه. من اسیرم و هر
کاری دلتون بخواد می‌تونید انجام بدید؛ کسی کاریتون ندارد. آگه از شما پرسن، چرا
خرمشهر، هویزه، سوسنگرد و دیگر شهرهای ایران رو گرفتید، چی می‌گید؟ مگه شما همین
الآن خیلی از جاهایی که مال ایرانیه مثل نفت‌شهر در تصرف تون نیست؟ وقتی شما شهرهای
ما رو اشغال می‌کنید، طبیعیه که ایران هم بعضی از مناطق شما رو می‌گیره!» (همان: ۱۶۹-
۱۶۸).

اسرار در برابر شکنجه‌های عراقی‌ها نیز پایداری و استقامت خود را حفظ می‌کنند و با
صبوری سعی دارند تا روحیه خود را حفظ کنند. همان‌طور که نویسنده درباره یکی از اسرا
می‌گوید:

«آدم شوخ و باروچیه‌ای بود. صبوری و استقامت او در مقابل ضرب و شتم عراقی‌ها
مثال‌زدنی بود» (همان: ۲۱۲). و نیز نک: ص ۴۴۳/۳۰۵/۲۱۹/۱۹۲/۱۶۶/۶۸۰

۳-۳-۸- پوزش‌نامه

«شاعر یا نویسنده محبوس بر اثر فشارهای ناشی از بند و آشنا شدن با واقعیات و درک
اینکه رژیم، سخت و بی‌رحم است و گریز از چنگالش امکان ندارد اندک‌اندک باگذشت
زمان، تاب‌وتوان و نیروی پایداریش رو به کاهش می‌گذارد و جوش‌و خروش و طوفان
خشم روزهای نخستینش فروکش می‌کند و خود را به جریان حوادث و حکم سرنوشت
می‌سپارد... دستگاه هم طی این مدت برای در هم شکستن و به‌زانو درآوردن زندانی بی‌کار
نمی‌نشیند و ضمن سختگیری بر وی، بدو می‌فهماند که رهایی از دوزخ محبس و ورود به
بهشت، آزادی موکول و منوط به نوشتن یک پوزش‌نامه، ندامت‌نامه توبه‌نامه یا
غلط‌کردم‌نامه است» (ظفری، ۱۳۸۰: ۲۴۳).

راوی در اینجا دچار یک درگیری درونی با خود می‌گردد و میان دوراهی قرار می‌گیرد که کدام راه و مسیر را انتخاب کند:.

«وقتی از آزادی و رفتن به ایران صحبت می‌کرد قند توی دلم آب می‌شد. مثل خواب می‌ماند. ما و ایران به او که از ایران و آزادیم صحبت به میان آورده بود. گفتم: «چه شرطی؟»

سرهنگ پوزخندی زد.

مصاحبه کنید. اظهار پشیمونی کنید. بگید به زور آوردنم جبهه. بگید رفتار عراقی‌ها با شما خوب بود. بگید پاسدارهای خمینی اسرای عراقی رو تو خط مقدم می‌کشتن، همین! یکه خوردم. حدس می‌زدم حرف‌هایی از این جنس داشته باشند. با خودم گفتم: «چرا من». نمی‌دانم چرا بین این همه اسیر مرا انتخاب کرده بودند. فکرهای جورواجوری به ذهنم می‌آمد؛ خوب و بد. در این فکر بودم چه بگویم که افسر مسن تر گفت: پسرم یه فرصت خیلی خوب در اختیار شما قرار گرفته. قدرشو بدون، به نفع خودته!...»

مصاحبه اظهار پشیمانی اعلام رفتار خوب عراقی‌ها به اسرای ایرانی و رفتار بد ایرانی‌ها با اسرای عراقی، همه و همه دروغ بزرگی بود که نمی‌توانستم بپذیرم... به سرهنگ عراقی گفتم هر که آزاد بشه باید قبل از آزادی مصاحبه کنه و این حرفارو بزنه؟ نه، فقط بچه‌های همسن و سال شما باید مصاحبه کنن!» (همان: ۲۷۸-۲۷۹)

۳-۳-۹- حفظ غرور و فداکاری

راوی در این کتاب از حس غروری که به وی دست می‌دهد، سخن می‌گوید: «عصر، سامی نگهبان خوب عراقی سراغم آمد و گفت: سرتیپ حمید نظر از در اردوگاه که خارج شد، به سروان خلیل و دیگر افسران همراهش گفت: ای کاش ناصر سلیمان‌های عراق در ایران مثل این اسیر حاضر جواب ایرانی به کشورشون وفادار می‌موندن. این حرف را که شنیدم احساس غرور کردم» (همان: ۵۶۹).

ملت ایران رزمندگان و اسرا را به‌عنوان نمادی از افراد فداکار می‌شناسند که در راه وطن جان خود را فدا کرده و از هیچ چیزی نترسیده‌اند. آن‌ها با ایثار و کمک به هم در میدان

جنگ و پس از آن، معنای ایثار را به درستی ترسیم کرده‌اند. راوی که به دلیل جراحت و زخم عمیق پایش توان انجام کاری را ندارد، سایر اسرا امورات وی را انجام و فداکاری نشان می‌دهند:

«یک پیرمرد شیرازی که زیاد به مجروحان محبت می‌کرد، کنارم حاضر شد. عمو حسن نام داشت. مسن‌ترین اسیر آن قسمت بود. آن شب و شب‌های بعد مثل یک پرستار خصوصی کنارم بود. اوایل خردادماه، در منطقه شلمچه اسیر شده بود. حدود شصت سالی داشت. پیرمرد نحیف و لاغراندامی بود. موهای سروصورتش سفید بود. صورت نورانی و دوست داشتنی‌ای داشت؛ مثل خادم‌های مسجد...» (همان: ۲۱۸).

و نیز نک: ص ۳۲۷/۲۶۴/۲۲۶/۲۲۲/۳۸۴

۳-۱۰- تضعیف روحیه اسرا و بیماری و عدم بهداشت

عراقی‌ها در اذیت کردن اسرای ایرانی روش‌های مختلفی را در پیش گرفتند که یکی از آن‌ها ایجاد ضعف در روحیه اسرا و ناامید کردن آن‌ها از وطن و نجات کشور بوده است: «شب بود. داخل سلول‌ها بودیم. نگهبان‌ها در حیاط زندان پای کوبی می‌کردند. نمی‌دانستیم چرا؟ بچه‌ها از پشت پنجره شاهد خوشحالی عراقی‌ها بودند. آن‌ها برای این که خوشحالی‌شان را به ما ابراز کنند وارد راهروی سلول‌ها شدند. صبح با به حرکت درآوردن دستش به طرف آسمان، گفت: «الطیاره الایرانیه فی الخلیج العربی، گبت!» منظورش را نفهمیدم. صبح خوشحال بود. مترجم ایرانی را صدا زد و گفت: «آمریکایی‌ها هواپیمای شما رو با موشک زدن!»

وقتی این را گفت فکر می‌کردم شاید در جنگ هواپیمای جنگی ایرانی را عراقی‌ها یا آمریکایی‌ها زده‌اند. برایم انهدام هواپیمای جنگی عادی بود! با توضیحات بیشتر صبح فهمیدم آمریکایی‌ها هواپیمای مسافری ما را بر فراز آب‌های خلیج فارس هدف قرار داده‌اند. با شنیدن این خبر ناگوار حال همه گرفته شد. صبح با خوشحالی گفت: «سیصد ایرانی کشته شدن!»

با وجود دردها و سختی‌هایی که با آن دست‌وپنجه نرم می‌کردیم اشکمان از وقوع این مصیبت در آمد...» (همان: ۲۳۵-۲۳۴).

بیماری و ضعف نیز از جمله شرایط افراد در حبس در اسارت است. راوی در اینجا از بیماری گال و وضعیت اسفناک خود در بند سخن به میان می‌آورد:

«یک هفته‌ای بود که گال گرفته بودم. مرض بدی بود. واگیردار بود. به علت نبود امکانات بهداشتی، کمبود آب مشکل حمام و وجود توالت‌های سیار که عامل پرورش انواع و اقسام میکروب‌ها و امراض ناشناخته بود خیلی‌ها به این بیماری مبتلا شدند. تا هفته قبل تعدادمان کم بود؛ اما در این یک هفته تعداد گالی‌ها دو برابر شد. روز قبل دکتر جمال در جمع گالی‌ها گفته بود: «با اسرای سالم دست ندهید. با آن‌ها غذا نخورید و با افراد گالی هم خرج نشوید. تمام بدنم را جوش‌های سرخ و چرکین گرفته بود. این جوش‌ها به گونه‌ای بود که فقط باید آن را خاراند. بر اثر خاراندن زیاد برای لحظاتی از سوزش آن کم می‌شد؛ اما این دانه‌ها زخم که می‌شدند عفونت می‌کردند. با کسی دست نمی‌دادم و روبوسی هم نمی‌کردم...» (همان: ۵۴۳).

و نیز نک: ص ۴۱۳ / ۴۹۰ / ۴۸۵ / ۴۹۱ / ۴۹۹ / ۵۰۰ / ۵۲۱ / ۵۲۳ / ۵۴۴ و ...

۳-۳-۱۱- تهدید اسرا

زمانی که شکنجه‌گراها و بازجوها در اعتراف گرفتن از اسرا به هدف خود نمی‌رسند دست به تهدید فرد زندانی می‌زنند و او را آزار می‌دهند:

«لابه‌لای سیم‌های خاردار تویی اطراف، کمپ رشته‌های برق عریان قوی کار گذاشته شده. هر کس به این سیم‌ها دست بزند، برق او را می‌کشد. سعی کنید فکر فرار به مغزتان خطور نکند؛ چون تنها آرزوی دست‌نیافتنی شما فرار از اینجاست» (همان: ۳۶۱).

زمانی که راوی به اتفاق برخی دیگر از رزمندگان در بیمارستان بستری است، برخی از نیروهای عراقی با تهدید این افراد به آن‌ها دستور می‌دهند که نباید در حضور پزشکان غیرنظامی دست به اعتراض بزنند و در صورت پرسیدن وضعیت رفاهی باید به خوب بودن وضعیت اشاره کنند:

«نگهبانی که تازه فهمیده بودم عبدالجبار نام دارد، به مجروحان گفت: «حق ندارید در حضور پزشکان غیرنظامی و سرهنگ بخش بهداری اعتراض کنید.» خود دکتر عزیز ناصر تأکید کرد: «اگر از وضعیت درمانی و رفاهی تون پرسیدند، بگید: همه چیز خوب است و مشکلی نداریم.» عبدالجبار گفت: «غیرازاین بگویید، اونا که رفتند، ما می‌دونیم و شما!» دکتر ادامه داد: «حق ندارید درباره اسرار اینجا و کشته شدن مجروحان ایرانی در این بیمارستان چیزی بگویید» (همان: ۲۹۲).

۳-۳-۱۲- تحقیر اسرا

تحقیر و تمسخر کردن اسرا از جمله مفاهیمی است که در زندان و حبس به‌وفور دیده می‌شود.

زمانی که نگهبانان بعثی وی را با عناوینی همانند گوساله و بزغاله صدا می‌زنند و او را حقیر می‌گردانند:

«بدون عصا توی آن شلوغی زندگی کردن کار سختی بود. وقتی با دودست و یک‌پایم از بازداشتگاه بیرون آمدم ولید بهم گفت: هلو برغاز اشلونک...؟ سلام گوساله، چطوری، مثل بزغاله راه میری؟ خیلی ناراحت شدم که این همه تحقیرم کرد» (همان: ۴۴۷). عراقی‌ها سعی داشتند تا برای شکنجه اسرای ایرانی با نسبت دادن مجوس به آن‌ها، به نوعی حس حقارت را در وجود آن‌ها بنشانند و از این طریق شخصیت و هویت اسرا را تحقیر کنند:

«ما با شما ایرانی‌ها چه کار کنیم؟ شما مجوس‌ها را باید به رگبار بست و در سنگ‌های زیر پا دفن کرد» (همان: ۱۰۵).

و نیز نک: ص ۲۳۴ / ۳۰۱ / ۴۰۵ / ۴۰۸ / ۵۴۶ / ۵۴۷ / ۵۵۰

۳-۴- طنز و شوخی و خلاقیت در اسارت

«یکی از مسائل قابل توجه و جذاب در دوران اسارت مسئله طنز و خنده است. طنز در ادبیات دفاع مقدس دارای ویژگی‌ها خاص و منحصر به فردی است که از جبهه تا اسارت را می‌توان در آن گنجانند. از طنز و خنده در اسارت به‌عنوان سلاحی کوبنده علیه بعثیان

استفاده می‌شده و این حربه در تضعیف روحیه دشمن و همچنین شکستن غرور سربازان و افسران عراقی کاربرد فراوان داشته است (دهنمکی و همکاران، ۱۳۷۵: ۱۵).

راوی در این صحنه‌ها با شوخی بچه‌های اسیر مواجه می‌شود، البته در پس تمام این شوخی‌ها، معانی وسیعی نیز وجود داشت و می‌توانست مخاطب را به ورای این سخنان سوق دهد:

«با بچه‌ها انس گرفته بودم هادی به هم گفتم»: خوش به حالت سید پای تورفته بهشت؛
یه کاری کن خودت هم بری! شوخی هادی پیام داشت و درس آموز بود. هادی در ادامه شوخی‌هایش گفت: «سید تو دو تا قبر داری یکی قبر پاته دومی هم قبر خودته؛ زمانی که بمیری، تو دیار خودت خاکت می‌کنن معلوم نیست فردای قیامت شما میری بهشت پیش پات؛ یا پات می‌آد جهنم پیش خودت!»

به شوخی‌های معنادار بچه‌ها که فکر می‌کردم خیلی چیزها در حرف‌هایشان نهفته بود. حرف‌هایی که مرا به فکر کردن و مراقبت از نفس وامی‌داشت به حرف‌های هادی که فکر می‌کردم با خودم می‌گفتم اگر مسیر و راه راست خداوند را بروم می‌روم پیش پای راستم؛ اگر غیر از این باشد، نه!» (حسینی‌پور، ۱۳۹۲: ۲۷۳).

از جمله اموری دیگر که در اسارت مورد توجه راوی قرار گرفته، خلاقیت و ابتکار اسرا بوده است:

«بچه‌ها کارهای باارزشی درست کرده بودند از نایلون سفره درست می‌کردند. از قوطی‌های حلبی روغن، خاک‌انداز قاشق و تابلوی از نخ، جوراب، گونی حوله و یا نخ، پتو، کلاه شال، گرم‌پوش، کلیه‌بند و گیوه با گل مجسمه‌ها و اشیای گلی از چرم توپ پاره شده فوتبال، گیوه. از گچ، زیباترین مجسمه‌های گچی از چوب، چوب سیگار و تابلوهای زیبا با کنده‌کاری‌های هنرمندانه. یکی از بچه‌ها برای یکی از نگهبان‌ها صلیب تراش شده بود سلوان برای او قلم چکش و دیگر ابزار موردنیازش را فراهم کرده بود حدود دو ماه طول کشید تا مجسمه مورد نظر سلوان خلق شد. هر وقت مشغول ساییدن بود، زیر لب آواز می‌خواند.

تا مدت‌ها قحطان با چوب‌سیگاری علی‌یمانی بچه مشهد سیگار می‌کشید. کنده‌کارش هنرمندانه بود. سر این چوب‌سیگاری دهان یک اژدها بود. وقتی سیگار در دهان اژدها قرار می‌گرفت، زیبایی خاصی داشت بچه‌ها با استفاده از سنگ‌های عادی و معمولی و ساییدن آن روی لبه‌های سیمانی محوطه کمپ شیء مورد دلخواهشان را درست می‌کردند. در شرایط خاص بچه‌ها در قبال آثار و هنرهای دستی خود که روزها و بعضاً ماه‌ها وقت صرفش کرده بودند، از نگهبان‌ها دارو، خودکار و کاغذ می‌گرفتند» (همان ۴۴۹-۴۵۰).
و نیز نک: ص ۲۶۸/۴۰۳/۴۰۴

۳-۵- حضور جاسوسان در اسارت

از مشکلات اساسی در اسارت، وجود افراد خودفروخته و وطن‌فروشی بود که همه‌چیز خود را ارزان به حراج می‌گذاشتند؛ افراد خودفروخته‌ای که برای عراق جاسوسی می‌کردند و یا حتی سعی می‌کردند با هماهنگی و حمایت دولت عراق و اغفال و همکاری بقیه اسرا علیه نظام جمهوری اسلامی ایران کودتا کنند. این امر از تلخ‌ترین وقایع دوران اسارت است (ایروانی، ۱۳۹۰: ۱۷۹).

جاسوسان در اینجا افرادی هستند که برخی از اسرای ایرانی را به‌عنوان فرمانده به عراقی‌ها معرفی می‌کردند و با گفتن اینکه این فرد چند عراقی را کشته است، وی را در دردسری سخت می‌انداختند:

«با باز شدن پای سیگار به اردوگاه، جاسوسی و آدم‌فروشی رونق پیدا کرد. بعضی‌ها جاسوسی می‌کردند. این افراد تعدادی از اسرا را به‌عنوان فرمانده به عراقی‌ها معرفی می‌کردند. بعضی‌هایشان به عراقی‌ها می‌گفتند: «خودمان در خط مقدم دیدیم که فلان اسیر ایرانی، چند عراقی را کشت!» بیشتر اوقات دروغ بعضی از جاسوس‌های ناشی برملا می‌شد. جاسوسی که شاهد بود جعفر دولتی مقدم هنگام اسارت چند عراقی را کشته، قبل از جعفر به اسارت درآمده بود. این جاسوس‌ها برای کارشان فقط یکی دو نخ سیگار از عراقی‌ها می‌گرفتند! بعضی‌ها هم خبرهای بازداشتگاه را برای عراقی‌ها می‌بردند. تعداد سیگاری که این افراد می‌گرفتند، به ارزش خبری بود که می‌دادند. کریم با وجود اینکه عراقی‌ها

تغذیه‌اش می‌کردند، سراغ افراد ضعیف و اسرای مجروح می‌آمد و سعی می‌کرد سیگارشان را بگیرد. کریم این جور موقع‌ها مثل یک ارباب با رعیت برخورد می‌کرد!... (حسینی‌پور، ۱۳۹۳: ۴۳۶-۴۳۵). و نیز نک: ص ۴۱۶/۵۲۶/۵۲۷

۳-۶- اعتقادات مذهبی و جشن‌ها در حبس

از آنجا که مردم ایران در زمینه اعتقادی دارای بنیه‌ای قوی و استوار هستند، یکی از عوامل پیروزی ایران در دهه‌های مختلف و به‌خصوص انقلاب اسلامی را باید در این اعتقاد و تفکر دینی و مذهبی جستجو کرد.

توسل به اهل‌بیت^(ع) در نزد اسرا می‌تواند حلال بسیاری از مشکلات باشد و برای همین آن‌ها با در پیش گرفتن این رویه، سعی دارند تا روحیه خود را حفظ کنند و از اتحاد غافل نشوند:

«هرکجا شما رو بردن اتحادتونو حفظ کنید. سعی کنید از یاد اهل‌بیت غافل نشید. مطمئن باشید توسل به اهل‌بیت خیلی از مشکلات شما رو حل می‌کنه (همان: ۱۳۱).
دعا کردن و نیایش اسرا نیز یکی دیگر از مسائلی است که در این بین مورد توجه راوی قرار گرفته است:

«اسرا با جمع‌آوری کاغذهای پاکت سیمان و زوروق‌های سیگار و نوشتن دعا‌های مفاتیح و سوره‌های قرآن دفترچه‌های جیبی زیبایی درست کرده بودند بیشتر قرآن‌های دست‌نویس شده، نوبتی بین بچه‌ها می‌چرخید هر هفته سهمیه استفاده هر نفر دو ساعت بود. خیلی از بچه‌ها با همین دفترچه‌های کوچک جیبی دعا‌های مفاتیح و سوره‌های قرآن را حفظ کردند. بچه‌های فرهنگی به کسانی که در مرحله اول سی جزء قرآن را حفظ می‌کردند، جوائزی از صنایع‌دستی می‌دادند.

خود سید فاضل در سوله چهار تعداد زیادی دفترچه کوچک قرآن و ادعیه با استفاده از کاغذهای سیمان و زوروق سیگار درست کرده بود که نوبتی بین بچه‌ها می‌چرخید...» (همان: ۳۹۷-۳۹۶).

در اینجا نویسنده از اعتقادات خود در هنگام درد و رنج سخن می گوید و با خواندن قرآن سعی دارد صبر و تحملش را افزون کند:

«برای اینکه درد کمتری را تحمل کنم، زیر لب قرآن می خواندم» (همان: ۹۸).

اسرا با وجود تمام سختی‌ها و محدودیت‌ها حتی بر این بوده تا نماز را به جماعت ادا کنند: «شب قبل گفت: پای جونم هم تموم بشه نماز جماعت رو راه می اندازم... بچه‌ها در صفوف منظم به امامت حاج سعدالله به نماز ایستادند. در همان رکوع اول، نگهبان‌ها با کابل و باتوم وارد سوله شدند. حاج سعدالله با کابل‌هایی که به سروصورتش می خورد، نمازش را ادامه داد» (همان: ۴۷۲).

سخن گفتن نویسنده از ماه رمضان در اسارت و روزه گرفتن اسرا نیز از جمله اعتقادات مذهبی آن‌ها به شمار می‌رود:

«از افطار یک‌ساعتی گذشته است. از گرسنگی نا نداشتیم. عمو ابراهیم پیرترین اسیر سوله، بدون اجازه عراقی‌ها از صف آمار بلند شد و رفت سراغ کیسه انفرادی اش تکه نانی از کیسه‌اش در آورد و بی خیال مشغول خوردن افطاریش شد... تعدادی از بچه‌ها بی حال و بی رمق روی زمین می افتادند با بلند شدن عمو ابراهیم از صف، امار ولید عصبانی شد...» (همان: ۵۰۱).

برگزاری جشن عید نوروز نیز در حبس یکی دیگر از کارهایی بوده که اسرا انجام داده‌اند. آن‌ها با وجود اینکه هیچ کدام از وسایل هفت‌سین را نداشته اما با کنار هم قرار دادن وسایلی که حرف سین در آن بوده، این آیین را برگزار کنند و به نوعی تا حدودی از آن حس و هوای دلگیر بیرون آیند:

«دلم می‌خواست سفره هفت‌سینمان ردیف شود. امروز همه چیز برایمان جفت و جور شد. یک تکه سنگ، سیم خاردار، سوزن، سیب‌زمینی، یک پاکت سیگار، یک عدد سرنگ و یک سرم پلاستیکی جور شد... شب بچه‌ها سنت دیدوبازدید را در سوله به جا آوردند. بعضی از بچه‌ها باهم قهر بودند که آشتی کردند» (همان: ۴۹۲).

نیز نک: ص ۴۹۶ / ۴۹۷ / ۴۹۸ / ۵۰۰ / ۵۰۱ / ۶۱۹ / ۶۴۷ و...

۳-۷- وسایل سرگرمی در اسارت

در حبس اسرا در عراق گاه وسایلی سرگرم کننده همانند تلویزیون، رادیو، کتاب، خودکار، کاغذ و ... نیز دیده می شد:

«امروز، عراقی ها کتاب ها و نشریات سازمان رابین بازداشتگاه ها تقسیم کردند. برای اولین بار در کمپ، کتاب در اختیارمان قرار گرفت بیشتر کتاب ها و نشریات مربوط به سال ها قبل بود که در انبارهای این سازمان خاک می خورد وقتی مسئول بازداشتگاه با انبوهی از کتاب ها و نشریات بنجل وارد بازداشتگاه شد. به او گفتم کاش به اون ها می گفتمی به جای این همه کتاب به هر بازداشتگاه یک جلد قرآن می دادن!»

«فرصتی شد تا برگ های سفید آخر کتاب ها را بکنم و یک دفترچه جیبی درست کنم.»
«از ظهر شروع به خواندن کتاب ها و نشریات این سازمان کردم؛ هم از بیکاری، هم کنجکاوی» (همان: ۴۲۷-۴۲۶).

برخی از اسرا معتقد بودند که نباید این کتاب ها خوانده شود؛ اما راوی در جواب می گوید که مطالعه این کتب و نشریه ها می تواند به آگاهی افراد درباره جنگ و مسائل مربوط به آن اضافه کند:

«به برادری که می گفت: این کتاب ها را نخوانیم و حرام است، گفتم: من با خواندن این کتاب ها به یک مطلب خوب پی بردم و اون اینکه دو چیز پدر مجاهدین خلق رو در آورده و ایران رو حفظ کرده، یکی رهبری و دوم هم سپاه و بسیج» (همان: ۴۲۸) و نیز نک: ص ۶۲۶/۶۲۱

۴- نتیجه گیری

ادبیات پایداری عاملی مهم در تاریخ ایران به شمار می رود که نقش مهمی در حفظ وطن و صیانت از آن را به همراه داشته است. زمانی که ادب پایداری با عنصر حبس و زندان پیوند می خورد، فداکاری و گذشت و شجاعت رزمندگان بیش از پیش خود را نشان داده و مخاطب می تواند به باوری عمیق در این زمینه دست یابد. حبسیه یا ادبیات زندان که شامل درونیات اسرا است، نقش مهمی در توصیف جریانات پس از جنگ را به همراه دارد. در

این پژوهش، خاطرات سید ناصر حسینی پور در اسارت نیروهای بعثی بررسی شده است. باید این امر را بیان کرد که حسینی پور در رمان پایی که جا ماند به صورت وسیع و گسترده نگاه خود را به حبسیه و اسارت متمرکز کرده است. در بررسی سطح فکری در رمان پایی که جا ماند، این هفت مؤلفه دیده شدند:

- ۱) شکنجه‌های جسمی شامل: استفاده از باتوم و کابل، نگاه کردن به آفتاب، نشستن روی زمین داغ، آویزان کردن از سقف، صندلی الکتریکی، تشنگی، درمان نکردن زخم‌ها
- ۲) شکنجه‌های روحی شامل: پخش کردن ترانه، گرفتن آمار، وضعیت توالت‌ها و استحمام، وضعیت غذا، وجود شپش
- ۳) وضعیت درونی اسرا شامل: غم و اندوه، تنهایی، دل‌تنگی، ناامیدی و یاس، فکر و هراس، شکایت، صبر و مقاومت، پوزش‌نامه، حفظ غرور، تضعیف روحیه اسرا و بیماری و عدم بهداشت، تهدید اسرا، تحقیر اسرا
- ۴) طنز و شوخی و خلاقیت در اسارت
- ۵) حضور جاسوسان در اسارت
- ۶) اعتقادات مذهبی و جشن‌ها در حبس
- ۷) وسایل سرگرمی در اسارت

فهرست منابع

- انوشه، حسن. (۱۳۷۵). **دانشنامه ادب فارسی**. تهران: دانشنامه.
- الزغول، محمد احمد. (۱۳۸۲). حبسیات عربی و فارسی با تکیه بر حبسیات ابوفراس حمدانی و مسعود سلمان، **فصلنامه پارسی**. ۲ (۸). ۱۲۵-۱۴۰.
- ایروانی، محمدرضا. (۱۳۹۰). **بر سمنند خاطره** (نگاهی تازه به خاطره نویسی). تهران: بنیاد آثار و نشر ارزش‌های دفاع مقدس.

پایی، ماشالله و آریا دوست، احسان. (۱۳۹۴). «بررسی حبسیات در خاطرات آزادگان جنگ تحمیلی با تکیه بر سه کتاب آسمان فکه، رمل‌های تشنه و سالهای تنهایی». اولین همایش ملی علوم انسانی اسلامی.

حسینی‌پور، ناصر. (۱۳۹۶). **پایی که جا ماند**، چ شصتم. تهران: سوره مهر.

رزمجو، حسین. (۱۳۸۲). **انواع ادبی و آثار آن در زبان فارسی**، چ دوم، مشهد: آستان قدس رضوی.

زاهدی فر، طاهره. (۱۳۹۴). «ادبیات زندان و اسارت در سه اثر منثور دفاع مقدس (من زنده‌ام)» پایی که جا ماند و ترنم رهایی». پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه زابل.

زرین‌کوب، عبدالحسین. (۱۳۶۶). شعر بی‌دروغ شعر بی‌نقاب. تهران: علمی.

سعد سلمان، مسعود. (۱۳۶۴). **دیوان اشعار**، تصحیح احسان لسان. تهران: علمی فرهنگی.

ظفری، ولی‌الله. (۱۳۸۰). **حبسیه در ادب فارسی: از آغاز دوره قاجاریه تا انقلاب اسلامی**، تهران: امیرکبیر.

عزالدین، یوسف. (۲۰۰۷). **الشعر العراقي الحديث**. بغداد: دارالشؤون الثقافية.

عنصری، جابر. (۱۳۶۵). حبسیه (زندان نامه) در ادب فارسی. **چیستا**، تیرماه، (۳۰): ۷۵۹-۷۶۳.

فرضی، حمیدرضا و علیپوران لشکرشکن، الهام. (۱۳۹۰). «بررسی تطبیقی حبسیات ملک‌الشعراى بهار و ناظم حکمت»، **فصلنامه مطالعات ادبیات تطبیقی**، ۵ (۱۸): ۱۳۳-۱۱۱.

نظامی عروزی سمرقندی، احمد بن عمر علی. (۱۳۴۱). **چهار مقاله**. به اهتمام محمد معین. تهران: جامی.